

УДК: 81 373, 6 (545.2) (04)

Жумабаев Кабылбек,
аспирант,

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Жумабаев Кабылбек,
аспирант,

*Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова,
НАН КР*

Zhumabaev Kabylbek,
graduate student,

*National academy of sciences of the KR,
Institute of language and literature named after Ch. Aitmatov*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТЫБЫШТЫК-СЕМАНТИКАЛЫК РЕЛИКТТЕР [А], [Ы] ЖАНА ТЫБЫШТАРДЫН ТАБИГЫЙ ТУТУМДАШУУСУ

Аннотация. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн контекстке жараша - көп маанилүүлүгү, ошондой эле үндөш (жупташ, түгөйлөш) тыбыштардын сөздө бири-бирине өтүшмөлүгү (негизинен а~ы өтүшмөлүгү) жана алардагы семантикалык - ньюанстык ажырымдын болоору - фактылык материалдардын үлгүсүндө көрсөтүлөт. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын табыгый тутумдашуусу, алардын бир бүтүндүктү түзгөн система экендиги схема түрүндө берилип, илимий коомчулукка сунушталат.

Негизги сөздөр: түрк тилдеринин бир катарындагы (шор, алтай, чуваш, якут, тува, тофалар, кумандин, кыргыз) а~ы~у алмашуулары, үндүү жана үнсүз тыбыштардын фоноварианты (же фонетикалык дублет) болоорлугу.

ЗВУКОВЫЕ-СЕМАНТИЧЕСКИЕ РЕЛИКТЫ [А], [Ы] И ЕСТЕСТВЕННОЕ СОЕДИНЕНИЕ ЗВУКОВ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. В этой статье предлагается многозначность слова в контексте, альтернативности звуков (особенно, а~ы) в речи, и их семантические-ньюансовые различия. Затрагиваются синонимические и омонимические вопросы в лексико-семантическом плане. Естественное соединение звуков - как основательная система в киргизском языке.

Ключевые слова: изменение звуков а~ы~у в одном ряду (шор, алтай, чуваш, якут, тува, тофа, кумандин, кыргыз), оценка фоновариантности гласных и согласных звуков.

SOUND SEMANTIC RELICS [A], [Ы] AND NATURAL COMBINATIONS OF SOUNDS IN KYRGYZ SPEECH

Abstract. This article discusses the meaningfulness of a word in context, alternative sounds in speech and semantic differences. The article deals with synonymic and homonymic issues in lexical and semantic terms. Natural combination of sounds as the basis of the system in Kyrgyz language.

Key words: Vowels –a - ы are replaced in some Turkic languages and appear new phonetic doublets.

Кыргыз тилинде сөз, фраза, сүйлөм контекстке жараша мааниси которулуп, өзгөртүлүп айтылуу менен - көп маанилүүлүккө ээ. Мисалы, «катын жазып берсе...» - (1) кагазга оюн (сөзүн) жазып берсе, (2) аял өз колу менен кат (билдирме) жазып берсе, (3) кабатталып (катталып) тургандын катталыштарын жайса, жазса, (4) катты (жазылган билдирмесин) бүктөмүнөн жазса, жайса.

Ой - (1) чуку, үнү, чуңкурайт, (2) ой-лонулган пикир, (3) чуңкур (ойоң жер), (4) чочуп кеткендеги сырдык сөз.

Кызуу - (1) кызымтал абалда, (2) ысык түрдө, (3) кысуу, кысыш, кысылуу, кысылтуу, (4) эргүү, эргүү менен, эргип, ашыга, ашыгышуу менен, демилгелүү.

Аш (буйрук этиш түрүндө жана зат атооч түрүндө): (1) паллоо, (2) маркумдун жылдык кара ашы: «кара аш» (чоң аш, жылдык эскерүү, бата кылуу ашы, (3) ашууну аш (буйрук этиш), (4) айгырдын бээге ашышы, (5) жарышууда ашып (озуп) келүүгө буйрук берүү, (6) кимдир бирөөдөн, кайсы бир тараптан өтө кетүүгө, мыкты болууга буйрук этүү, (7) чычырканактын ашы (мөмөсү), (8) жалпы эле тамак-аш маанисинде, (9) «аш болсун» - жалпы эле тамак-аш сыяктуу сиңирилсин, күч берсин, (10) «ага ушул аш» - чала (ырас, туура, бу да аз) болуптур, өзүнүн иши менен кылыгына жараша запкы болуптур.

Жакшы көрөм – (1) «люблю», (2) «хорошо вижу», (3) а) «мне ясно видится», б) «жакшы» деп эсептейм, (4) «жакшы көрөм»?.. - «жакшы көрөм» дейсинби?..

Кара - (1) түстүк мааниде, «ак» түстүн карама-каршысы, (2) иши кара, туура эместик, тескерилик, (3) киши-кара - караан, дем, жөлөк, сүйөк, кимдир бирөө, (4) «кара басты» - төрөп жаткан аялдын эс-учун жоготушу, (5) кара - а) көзөмөлдө, көздө, бак, бакыла, багууга ал, жардамдаш, асыра, карамагыңа ал, өз карооңо ал, б) бээни айгыр карады (көздөдү, куут), в) ал быйыл экиге карады - эки жашка кетти, ооду, г) анын маселесин кара - чеч, талкуула, д) жер карады – уялды, «эл караган бетимди жер

каратты» - уялдырды, е) бирөөнүн көзүн карады – башканын бийлигинде болуу, ж) кара көңүл болуу (жүрөгү айлануу) – кузгусу келүү, э) оозуна кара суу келүү – ачка болуу, кесээрип жүрүү, и) кара суу – кышкысын тоңбогон булак суусу, й) «кара мүртөз» – орой, ийкемсиз, «кара өзгөй» - кыянатчыл; «кара сөз» - жалаң сөз, узак сөз, к) жүрөгүндө кара жок - баатыр, өлүмдөн кайра тартпас көк жал, л) кара жаак - чечен, тилдүү, м) оюнда кара жок – жамандык ойлобогон, ак пейил; «бети (жүзү) кара» – шерменде, уятсыз, н) кара кесек эт – май аралашпаган эт, (б) кара - көр, көргүн, тегерекке көз сал, көз жүгүрт, изде, байкоого ал, (7) кара - бодо мал (кара мал: жылкы, уй, төө), көбүнчөсүн жылкы («кыл куйрук») ойго алынат, (8) «кара хан» - чоң хан, кудай өзү сүйөгөн хан; кара жорго - соорусунан чөйчөктөгү суу төгүлгүс чоң (атактуу, даңазалуу) жорго, (9) «кара бастың» - чийинден өтө чаап, туура эмес таман салдың, четке чыктың, (10) жолу (ою) кара - туура эмес (тескери) жолдо (турмушта) келаткан киши, арам ойлуу адам, (11) «кара-бото» - жөлөк-тайак болгон бала, каралды, караандуу, калкасы бар боордош, «кара кылуу», «кара тутуу» - бирөөгө таянуу, бирөөнү бел кылуу, (12) кара//караан - бараан, көзгө көрүнгөн алыскы кыймылдуу (же кыймылсыз) турпат, (13) кара санатай – «ак санатайдын» карама-каршысы, бут тосуучу, арам ой жүгүртүүчү, көрө албас, кара нээт, нээти кара, кара пейил, пейли кара, арам ою бар, бирөөнүн жолу болбоосун самаган киши; «кара саат» - тоскоол, кырсык, кедерги, жолтоо; «сааты тийди» - кедергиси тийди, кесепети тийди, тоскоолдугу болду; «кара жолтой» - «ак жолтойдун» карама-каршысы, кесепети (тоскоолу) бар неме; «ортодон кара мышык жойлоп (өтүп) кетти» - арадагы мамиле бузулду, түшүнүшпөөчүлүк, келишпөөчүлүк пайда болду; «ою кара», «кара ойлуу» - ак санабаган адам, (14) «кара сөөк» - «ак сөөктүн» (аристократ) карама-каршысы, карапайым («простолюдин»), кул-кутан, букара, (15) «кара жиндүү бакшы» - «ак жиндүү бакшынын» терс түрү, жасалоочу

күчкө ээ шаман (бакшы), (16) мунун кылыгын кара – а) байка, байкоос сал, б) кекенүү, кекерлөө, зекүү мааниде, (17) кара башыл киши – а) көрүнүктүү, атагы бар, колго урунаарлык, белгилүү киши, б) коомдо (үй-бүлөдө) оруну бар киши; «кара талашып» - а) жанын калкалоо, жан талашуу, б) жаны жер тартып, кирпичинен тартса жыгылчудай болуп («сокур кемпир жетелеп») өтө уйкусу келип; «кара кийик» - каман, жапайы чочко; «кара күчкө жөтөлүп» - калп (жасалма) жөтөлүп, (18) «кара көлөкө түштү» («кара көлөкө ээрчип жүрдү») – жаман маанай (пикир) илээше жүрдү; «кара аш» - маркумду жылдык эскерүү тамагы, ырым-жырымы, «кара жамынуу» - аза күтүү, жетим-жезир калуу, азанын белгиси катары кара жоолук салынуу, күйүттө калуу; «карасын алуу» - кара ашынан соң жезирдин ээгин бууп, кара тууну жыгып (сындырып), коломтодогу отко май салып, жезирдин башын ачууга даярдоо; «кара үй» - а) каралуу үй, аза күткөн (азалуу, азадар) үйдөгүлөр, жетим-жезир калгандар, б) ашкана үй, эскирген үй, кирдүү (көөлүү)

боз үй, (19) китепти кара (китепке үнүл) – окуп чык, жазууга көз жүгүрт, жазууну түшүн, (20) анын жөнүнө кара – ыңгайына ыңгайлаш, шартына көн, жагдайына жараша бол, анын ал-дараметине макул бол, (21) кара борчо – эмгек менен кайнаган, турмуштун боталасы болгон адам, кыйналып жашаган, чамасы чектелүү киши, (22) «ит ашы кара буламык» - ар кошкон, илди-барды ботко тамак, суу-сөлдөмө жарма тамак, бир өңчөй эмес (кошундулуу), быткыйган, додолонмо ботко (атала), (23) «кара жан» - а) эптеп эле жаны бар, алсыз, ар нерсеге эптүү эмес, сөлдүрөк, б) бир берилген жан, жашоо, өмүр, в) «көз ачып көргөн, ооз ачып өпкөн», ителеп жумшаган жалгыз бала, г) каралды, өзөктөш, сүйүктүү.

Мындайда айтылышы окшош (омоним) болгону менен, чыгыш теги (этимологиясы) ар башка тараптан болуп калаарын эстен чыгарбоо керек. Ошондой эле, контексттеги тон да маани түшүнтүүчү ачкычтардын бири.

Биз «диалект» деп койгондун баары - тилдик тарыхый кундуу көрүнүштөр.

Мисалы, адабий тилде - диалектиде:

Сууну	- сууду,	таңкыз	- таңкыс (сейрегирээк)
Муздады	- мустады,	таңкыт	- танкыт (сын пикир)
Кыздар	- кыстар,	зарыл	- сарыл
Таздар	- тастар,	сиздерге	- систерге
Сезим	- сесим,	сүзмө	- сүсмө
Сүзүлүңкү	- сүсүлүңкү,	сүзөктөп	- сүсөктөп
Кысылт	- кызылт,	кызыл	- кысыл
Кымыз	- кымыс,	сөзсүз	- сөссүз
Сизсиз	- сиссиз,	бизче	- бисче
Кыргызча	- кыргызча,	жазса	- жасса
Сардарбек	- Салдарбек,	ошондон	- ошодон
Маки (бычак//кестик)	- баки,	мал «скот»	- мал «товар»
Бу жерде	- бижерде (бийакта),	тиги жерде	- тийжерде//тижерде (тыйакта)
Мындан	- будан < бу(н)дан < бунудан < бунунан		
Өзү	- өсү,	ак боз ат (ак ат)	- кызыл ат
Москва колхозуна	- Москва колхозуга (< колхозу(ну)га)		
Бакыр	- факир,	пикир	- бикир
Пияз	- бияз//мияз,	боюнча	- моюнча
Делбе	- телбе,	текшер	- теңшер
Томпок	- домпок,	мары	- маары

Макул - маакул, Шергазы - Шыргазы
 Бардык - баардык, баарысы - барысы//бакиси (бары-жогу)
 Баары - бары, толтуруп (көмүп) кой – тундуруп кой.

Тыбыштын баары түгөйлүү, башкача айтканда, биринен бирине өтөт. Ошону менен кошо, андай учурда - семантикалык ньюанстар да коштойт:

Кап. Капчык, капка, капкак, Капка-Таш, кап (мүшөк < мешок), капкан, капкалдырык, кабат-кабат (каз-катар), кабып алат > каап алат, капчыгай, каптырга, капшыт, капшыр, кабып (бүктөп, бүгүп) жама, кама, камак, камала, камалт, кабылт (тушуктур, урунт, жолуктур, кездештир, туш келтир).

Кып. Кыпчы, кыпчынды, кыпчуур, кыпчыгыч, кыпкач//кычкач, кымтыла (< кыптыла), кымты, кымтылан, кымча бел («ичке бел», «кыпчылган бел»), кымыр, кымый, кымыйып (кылтыйып), оозун кымтып (оозун жаап), кымырып алды, кымтып алды («уурдап алды»), кымтыкей жок, кымтыгыч, кымтымасы бар.

Кат («жашыр»). Катып ал, каткыч, катып алды, катты;

Кыт («уурда»). Кытып ал, кыткыч, кытыма, кытыгый (кылайма), кытып алды, кытты;

Катык - кытык, катылуу - кытылуу, каткан - кыткан, катыптыр - кытыптыр, каткын - кыткын (кытыгын). Катылды - кытылды, катын - кытын («жашырыл», «жашырын», «уурда»).

Жап. Жапкак, көздүн жапкагы, жабыш, жапшыр, жабып (жаап) ал, жабылт, жабыл (чүмкөл), жабылган, жабык (жабылуу), жабык баш, жамын < жабын < жапын, жаап-жашыр (< жабып-жашыр);

Жып. Жыпыйт//жымыйт, жымыр, жымыйып//жыпыйып калды, жымкырып алыптыр, жымыйтып//жыпыйтып.

Мындай өзгөчөлүктү башка түрк тилдерине салыштырып карайлы:

Тува	тофалар	кыргыз	
Кымчы	кымшы	камчы	«кнут»
Кыры	кыры	кары	«стареть»
Кыры	кыры	кары	«предплечье»
Кылын	кылын	калың	«толстый»
Хырын	хырын	карын	«брюхо, живот»
Чары	жыры	жары-	«светить»
Чылга	жылга	жала	«лизать»

Кыргыз тили сыяктуу эле башка тилдерде да а ~ ы реликтилери бар. Мисалы, түрүкмөн тилинде:

Палчык	- пылчык	«грязь»,	кайчы	- кыйчы	«ножницы»
Бармак	- бырмак	«палец»,	кайгы	- кыйгы	«горе»
Чайка	- чыка	«полоскать»,	харман	- хырман	«гумно»
Чаарпайа	- чырпайа	«топчан»,	ашаак	- ышаак	«вниз»
Таш	- тыш	«внешняя сторона».			

Карачай-балкар тилинде:

Карачай: тайак	- тыйак (малкар)	«палка»
тайан	- тыйан	«прилечь»
Жайа	- жыйа	«лук для стрел»
Жайак	- жыйак	«щека».

Жеке кыргыз тилинин мисалына келсек: Жалпайып//жалпыйып, кыйшак//кыйшык, кыйшандап//кыйшындап, калжаң//калжың, калжаңдап//калжыңдап, кат//кыт, ката кал//кыта гал, катып алды//кытып алды, катып кетти//кытып кетти, катып алыптыр//кытып алыптыр, жалтыр-жултур//жылтыр-жултур, бачырат//бычырат, араак//ыраак, арык//ыркыгый.

Мындайларды белгилүү кыргыз тилчиси Карбоз Дыйканов фонетикалык дублеттер («Айтылыштары, же жазылыштары ар башка болуп, мааниси жактан ажырабаган сөздөрдү фонетикалык дублеттер дейбиз».

Таблица №103; «Фонетикалык дублеттер тилди диалектиге ажырата турган фонетикалык кубулуш» Таблица №69) катары карайт: чакыр//чыкыр, дагара//дагыра, загара//загыра, казана//казына, чүпөрөк//чүпүрөк, кодекк//кодик, нече//ниче ж.б.

Булардын негизинде (абалтан//оболтон, абалы//оболу, ажарлуу//ажардуу, мытаам//митаам, пенде//бенде, кыйшакта//кыйшанда, паспорт//пашпурт, томпок//домпок, шорпо//сорпо, шыйкыр//сыйкыр, тыкыр//тыкыс (тыкык) (кыргызча «он», татарча «ун» - «десять», кыргызча «кел», татарча «кил» - «приходи»;

Мисалга, орус тилинин түндүгү о-чул, түштүгү а-чыл экенин эстейли) диалектилик белгилер пайда болоору белгиленет [1. Таблица № 29, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 69, 102, 103].

Албетте, диалектилик айырмачылык улуттардын тилинин жаралышына негиз даярдайт: жоро - чоро, шор - сор, шалкай – чалкай. Фонетикалык дублеттер маани жактан өзгөртүлүп колдонулса, дублет болуудан калат (Мисалы, ыстарчын (айыл

аксакалы), старшина (аскердик наам) [1. Карбоз Дыйканов, Таблица №104].

Жогорудагы келтирилген мисалдарда лексикалык жана семантикалык-нюанстык ажырым сөзсүз болот: кат - катып алууга буйрук этүү; кыт - уурдоого буйрук этүү; жалпайып - жалпак болуп калуу элесин берет, жалпыйып - бекемирээк жалпак басырылууну түшүнтөт; калжаң - кеп жебес, чайинги, келжирек; калжың - сөзүнүн мааниси жок, орундуу эмес сүйлөгөн киши; катып алыптыр//кытып алыптыр, катып кетти//кытып кетти - контексте бир учурда бирдей мааниде айтылат, контексте экинчи учурда эки башка мааниде («жашырып коюптур», «уурдап алыптыр») айтылат.

Ушундай айырмачылыгы бар үчүн, ар түрдүү маанилик өңүттө (нюанста) колдонулганы үчүн булар сакталып келетат.

Айтылышы башка болгону менен, мааниси бир, окшош чыккан сөздөр - синоним болот: бай//колунда бар//оокаттуу//бардар, кеңкелес//келесоо, чоң//зоот//ири, кыйкымчыл//көр жеме//тили заар.

Окшош айтылганы менен, контексте мааниси айырмалуу, ар бөлөк сөздөрдү омоним дейбиз: жабык - «ачык эмес», жабык - «азап чек» (жабырка, жабыр тарт). Эки башка сөз менен бутташтырбоо да керек: жабагы (тай), жабыгы (жабык болгону, жабык турганы), аңылдаба (дооштун көтөрүңкүлүгү), ыңылдаба (дооштун алсыздыгы, пастыгы), иңилдебе (дооштун ичкелиги), оңулдаба (дооштун колдогой, жоон экендиги), үңүлдөбө (дооштун күңүрттүгү, күңгүрөктүгү).

Жалпы эле тыбыштык оошмолукту башка тилдерге салыштырып да карап көрөлү - шор: аар, алтайлык: уур, кыргыз: оор, ногой: авыр, чуваш: йывар «тяжелый».

Чуваш тилинде ы-чылдык басымдуу:

Хыт -	а-чыл тилдерде: ката «твердый»
Хыта	катыг «твердый»
Пыр	бар «идти»
Ылтын	алтын «золото»
Тымар	тамыр «жила, корень»
Тыры	тарыг «зерно, хлеб»

Ыр	ар//аар	«уоставать»
Ыт	ат	«стрелять»
Сыт(ар)	йат, жат, чат	«лежать»
Тыт	тарт	«тянуть»
Сыр	йаз, жаз	«писать»
Пыл	бал	«мед»
Хырым	карын	«живот»
Сыр	йар, йаар, жар	«берег»
Хып	кап	«хватать, брать ртом»
<i>Ушул сыяктуу эле [ы] менен [у] фоновариант болгону да бар:</i>		
Хут	кат	«слой»
Хуран	кайың	«береза»
Хумыш	камуш, камыш	«камыш»
Сухал	сакал	«борода»
Пус	баш, бас	«голова»
Чуп	чап	«бежать»
Пут	бат	«тонуть»
Суха	йаха, жака	«боротник»
Улты	алты	«шесть»
Утай	адым	«шаг»
Ус	ач, аш, ас	«открывать»
<i>Якут тилинде да ы-чылдык орун алган:</i>		
Ыл	ал	«взять»
Ый	ай	«месяц»
Ырт	арт	«навьючивать»
Пыг, быг	бак	«смотреть»
Тын	тан, таң	«заря»
Тый	тай	«жеребенок»
Ыт	ат	«стрелять»
Тымар	тамыр	«жила»
<i>Тува тилинде:</i>		
Чыт	йат, жат, чат	«лежать»
Тырт	тарт	«тащить»
Тып	тап	«находить»
Кылын	калын, калың	«толстый»
Чырык	йарык, жарык	«свет»
Дыргак	тарак	«гребень»
Тыры	тарыг	«зерно, хлеб»
<i>Тофалар тилинде:</i>		
Ыт	ат	«стрелять»
Тырт	тарт	«тянуть»
Туп	тап	«находить»
<i>Кумандин тилинде:</i>		
Ык	ак	«течь»
Дыла	йала, жала	«лизать»
Дыг	йаг	«жир, сало»
Дыт	йат, жат, чат	«лежать»

Жыйынтыктай айтканда, макалада көрсөтүлгөн а~ы фоноварианттыгы жана кыргыз речиндеги тыбыштардын табыгый тутумдашуусу жалпы эле түрк тилдерине ар түрдүү деңгээлдеги мүнөздүү көрүнүш десек болот. Ушул багытта алдыда дагы да ар тараптан изилдөөнүн тереңдетилүүсү күтүлөт.

Адабияттар

1. *Дыйканов К.* Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары. - Алматы., 1990, 400 бет.
2. *Баскаков Н.А.* Историко-типологическая фонология тюркских языков. - Москва, «Наука», 1988, с.208.
3. *Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф.* Современная и древняя енисеика. – Фрунзе., 1962.
4. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951.
5. СИГТЯ. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Ответственный редактор Э.Р.Тенишев. Москва., Издательство «Наука» 1984, с. 485.